

СИМВОЛ *ВОДОРИБОС* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Досліджено прадавній символ *ВОДОРИБОС* в українській мові. Установлено, що його ядрну зону складають смисли 'неподільність', 'усепоглинушість' і 'значушість', приядерну – образи із нерозривною єдністю ознак риби та води. Виявлені діалектні назви риб та іхтіономени свідчать про значушість символіки *ВОДОРИБОСа*. Периферійну зону символу утворюють фразеологічні одиниці різних типів, які набули метафоричних значень, утративши символічне.

Ключові слова: символ *ВОДОРИБОС*, символічне значення, метафоричне значення, діалектні назви риб, іхтіономени, паремії, власне фразеологізми.

Исследован древний символ *ВОДОРЫБОС* в украинском языке. Установлено, что его ядрную зону составляют смыслы 'неразрывность', 'всепоглощаемость' и 'значимость', приядерную – образы с единством признаков рыбы и воды. Выявленные диалектные названия рыб и ихтиономены свидетельствуют о значимости символики *ВОДОРЫБОСа*. Периферийную зону символа образуют фразеологические единицы разных типов, которые приобрели метафорические значения, утратив символическое.

Ключевые слова: символ *ВОДОРЫБОС*, символическое значение, метафорическое значение, диалектные названия рыб, ихтиономены, паремии, собственно фразеологизмы.

The ancient symbol *VODORYBOS* (waterfish) in the Ukrainian language is studied in the article. It is found out that its core zone consists of indivisibility, whole-devouring and necessity senses. Its near-core zone contains the images of inseparable unity of fish and water features. The identified dialect fish names and ichthyological nomenclature are the evidences of *VODORYBOS*'s symbolism importance. Various types of idioms, which gained metaphoric meanings and lost symbolic ones, are included into the periphery zone of the symbol.

Keywords: symbol *VODORYBOS*, symbolic meaning, metaphoric meaning, dialect fish names, ichthyological nomenclature, paremiias, actual idioms.

Дослідники довели, що в українській мові символи (концепти) *ВОДА* і *РИБА* постають у більшості дискурсивних формацій [4; 5; 11; 13; 14]. І це цілком природно, бо воду споконвіку боготворили як безпосередньо, так і в образах тих, хто водиться в ній.

Символ *ВОДА* – ключовий у мовній свідомості українців, мотивований притаманною їм натурфілософією, відтвореною в когнітивній і мовній картинах світу [11, с. 71]. Споконвічно слов'янський аперлятив *dupaň* 'велика вода' відбито в українському фольклорі: *Грають*

вóди, як Дунаї [7, с. 54], *Гой у тих кудрях сив сокіл сидит. В Дунай ся дивит, там виза видит, з визом говорит: Гой ци тепер так, як в первовіку?* [6, с. 111]. Те, що вода належить до першоелементів світу, його основних стихій, засвідчує І. Франко, коментуючи галицьку паремію *Вода – наша мама*: ‘вода – джерело всякого органічного життя’ [наведено за: 11, с. 63]. Видатний український мовознавець О. Потебня у своїй праці «Про деякі символи в слов’янській народній поезії» серед основних називає *вода холодна* (здоров’я), *бистра вода* (швидкість: текти – утікати), *світла вода* (швидкість води споріднена, з одного боку, зі швидким рухом узагалі, з іншого – зі світлом) [17, с. 54, с. 58, с. 71]. Таку й схожу символіку води бачимо в структурі українських приказок *І риба не пливе (не плине) проти бистої води; Великій рибі в глибокій воді плавати; У мутній воді риб[к]у ловити (вудити)* (8, с. 643, с. 414, с. 449). Переосмислений рибальський професійний вислів *виводити на чисту воду* [2, с. 88] став загальнонародним фразеологізмом з яскравою образністю, чому сприяв концепт *вода* як міфологічна універсалія, першоелемент язичницької свідомості, коли чистоту в усіх її значеннях пов’язували з очищувальною силою води.

РИБА (а точніше *риба у воді*) – символ у більшості світових культур, як-от: *чудесна риба Кара в світовій річці Рáнгхе* в іранській міфології [15, с. 367], *вселенська риба Виз* як символ водної стихії і перше втілення Всевишнього в слов’янській міфології [13] тощо. Етимологи припускають походження псл. *ryba* з *ryba, яке могло з’явитися внаслідок метатези з *jǫrbā, спорідненим з лит. *jūrės, лтс. *jūra*, прус. *iūrin* ‘море’, вірм. *jūr* ‘вода’ (іє. **ūr-* ‘вода’) [9, с. 72].

Дослідивши еволюцію концепту РИБА в українській мові у фольклорних та середньовічних текстах, Г. Галаш висновковує: серед приказок, пов’язаних з рибальством і приготуванням риби, найчастіше використовують аспект *життєвого середовища риб*, а саме поєднують поняття *риба* з поняттям *водойма* (море, озеро, став, вода) [5, с. 21]. Дослідниця наголошує на засадничій неподільності (тут і далі підкреслив Р. М.) вислову *як риба в воді* чи *риба з водою* в українських приказках, загадках і замовляннях, відзначаючи розбіжності його культурних конотацій у цих дискурсах. Якщо в українських замовляннях риба «ніколи не фігурує поза контекстом апелювання до водної стихії» (*Місяць у небі, кит-риба в окіяні, дуб на землі; Гора з горою, камінь з травою, риба з водою!* тощо), то «в текстах загадок і приказок це порівняння вже дещо втратило зв’язок зі своїм міфологічним підґрунтям» [Там само, с. 24–25].

Вивчивши грецизми і латинізми в українських фольклорних текстах, В. Вакуленко виділив у жанрі українських героїко-фантастичних казок лексему *кит*, яка зберігає успадковану ще від міфологічної свідомості семантику. *Кит* має таку рису, як ненажерливість,

зближуючись у цьому з концептом ВОДА як поняттям стихії, уособлюючи її руйнівну силу. Зовнішнім атрибутом *кит-риби* постає *море* як один з гіпонімів ВОДИ. Дослідник відзначає, що в замовляннях лексеми *кит* уживають разом з постійним локусом – *в океані*. *Кит* має контекстуальні синоніми: *щука, риба, місяць і дуб*. Отже, В. Вакуленко висновковує: 1) на українському ґрунті слово *кит* актуалізує периферію семантичного ядра концепту – ‘схожий на рибу’, що є метафорою, прикладом донаукової, міфологічної картини світу; 2) слово *кит* пов’язано з концептами ВОДА, ТВАРИНА, РИБА й утілює в українському фольклорі воду як один зі складників буття [3, с. 82–83].

У староукраїнській мові назви **велико́сть во́ди** ‘повноводдя’ (11, с. 218) і **вели́орыбъ** ‘кит’ (діал. *великориб*) (11, с. 219) координувала інтегральна сема ‘великий розмір’. Староукраїнська лексема **бѣгъ** на позначення плину води (11, с. 141) корелює з буковинською іхтіоназвою **бѣглиця** ‘всяка дрібна риба’ (9, с. 28). Можливо, від санскритського слова VAR/VARA ‘вода’ (1, с. 46) постала лексема **варунокъ** ‘недорослі риби, нарибок’ (4, с. 189).

У такий спосіб в окремих жанрах українського фольклору можна реконструювати символ ВОДОРИБОС і простежити його еволюцію в українській когнітивній і мовній картині світу.

Ядерну зону цього символу формують смисли ‘неподільність’, ‘усепоглинуність’ і ‘значущість’.

Значення ‘неподільність’ засвідчують абсолютні синоніми *вода і риба* у складі стійких образних висловів *Чий беріг, того й вода* (3, с. 27) – *Чий беріг, того й риба* (13, с. 339); *З щастям по гриби ходить, з щастям в рибу бродить* (насправді *у воду бродить*. – Р. М.), *а без щастя ні вон, а ні за поріг* (13, с. 112).

Конфіксальні похідники-синоніми від *риба* і *вода* у варіантах приказки *На безри́б’ї* (на *безві́дді*) і *рак риба* (14, с. 89) мають узагальнене значення ‘значущість’, тобто надважливість ВОДОРИБОСа для людського існування.

Приядерна зона досліджуваного символу об’єднує образи *риб у воді певного типу*. Образ **риби в бистрій воді** простежуємо в ономаціологічній структурі іхтіономена **бистрянкa звичайна Alburnoides bipunctatus bipunctatus (Bloch)** (15, с. 38). Свого часу В. Коломієць наголосила принципове положення в етимологізуванні цієї назви: вона пов’язана не з тим, що риба цієї породи швидко рухається, а з тим, що *риба цієї породи тримається бисто́рої во́ди* [10, с. 44]. Закарпатські назви *хари́уса рапа, рапан, рапийдан, рапирь* В. Куйбіда також пов’язує зі словом **рапидни** – ‘бистрий, швидкий’ на латині та в південнослов’янських мовах [12, с. 93–94].

Науковці довели давнє походження (праслов’янська доба) конфіксального деривата ***obmulь** ‘назва риби’ ← ***muliti** [16, с. 38] – на

нашу думку, лексикалізованого образу **риби в каламутній воді**. Відбито його і в українській народній пісні, пор.: *Межи двома берегами вода каламутна*, / *Межи двома берегами рибка баламутна*. / *Пане брате, пане брате, будемо ся бити*, / *Бо білявка кого схоче, то буде любити* [14, с. 108]. Зазначмо, що вплив цього образу спричинив хибне етимологізування лексеми **баламút** ‘оселедець’ як похідної від українського дієслова *баламутити*. Цю думку зафіксував ще О. Афанасьєв-Чужбинський: «Коли оселедці йдуть, вони сильно каламутять воду на чималий простір» [1, с. 450]. Насправді ж етимологи трактують іхтіоназву *баламут* як запозичення з турецької мови (*palamud* ‘вид риби’), яке своєю чергою походить від нгр. *паламіда* ‘тунець’, пов’язаного з гр. *πалаμψ* ‘долоня’ [8, с. 124].

На прикладі стійких порівнянь на зразок середньополіських *став як окунь проти води* ‘упертість’, *грається як риба у воді* ‘веселий’, *щасливий як риба у воді* ‘той, кому таланить’ (2, с. 50, с. 72, с. 111) переконаємося в цілісності, неподільності складників компаративем, що входять до структурно-семантичної моделі ‘дієслово на позначення поведінки або прикметник на позначення емоційного стану + як + образ *риби у воді*’. У разі імпліцитного втілення складників семантична структура стійких висловів трансформується, пор.: (*стати*) *як окунь проти води* ‘настійно, вперто, рішуче (про вчинки людини)’ (12, с. 231) – *як окунь прóти воді* ‘упиратися’ (з відтінком зневажливості) (5, с. 112) – *окунем ставáти* ‘рішуче заперечувати щось, простувати’ (6, с. 175).

Якщо ж основа порівняння втрачає символічне значення, компаративема семантично деформується. Ілюструє цей процес західнополіське стійке порівняння *гуляє як риба по Дунаю* ‘про жінку легкої поведінки’ (7, с. 174). Забуття культурно-національного контексту цілісного складника *риба по Дунаю* спричинило перенесення основного семантичного навантаження на метафоричне значення дієслова **гуляти** – ‘бути в близьких любовних стосунках з ким-небудь’ (з ремаркою *розмовне*) (10, с. 191). Колись від хрестоматійного Глібового «*І щуку кинули у річку ...*» на сторінках українського часопису «Перець» утворили каламбур *І щуку кинули ...* зі значенням ‘ошукали’ (пор. *кинути на ба́бки*), знову ж таки зруйнувавши цілісний символ ВОДОРИБОС і перенісши акцент на жаргонне вживання дієслова **кинути**.

Отже, символ ВОДОРИБОС – один з найважливіших у міфологічній свідомості праукраїнців. Його ядерну зону складають міфологеми неподільності стихії, її всепоглинущості й руйнівної сили і водночас потреби в ній як чинника буття. У приядерній зоні символу образи-симбіози із нерозривною єдністю ознак: велика риба ↔ велика вода, бистра риба ↔ бистра вода, баламутна риба ↔ каламутна вода

тощо. Символіку ВОДОРИБОСа зберігають окремі діалектні назви риб і частина іхтіологічної номенклатури. Паремії і власне фразеологізми, поступово втрачаючи міфологемну мотивацію і переходячи від символічного до метафоричних значень, складають периферійну зону символу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Афанасьев-Чужбинский А.** Поѣздка въ Южную Россію (Часть I. Очерки Днѣпра). Санкт-Петербург: Въ типографіи морскаго министерства, 1861. 467 с.
2. **Бирих А. К.,** Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии: истории-этимологический справочник / под ред. В. М. Мокиенко. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998. 704 с.
3. **Вакуленко В. Ф.** Грецизми і латинізми в українських фольклорних текстах: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук. Київ, 2015. 355 с.
4. **Венжинович Н. Ф.** Актуалізація концепту вода у фраземах російської та української мов: лінгвокультурологічний аспект // «Вода» в славянської фразеології и пареміології: колл. монографія: в 2 т. / науч. ред. Андраш Золтан, Олег Федосов, Сабольч Янурик. Budapest: TINTA KÖNYVKIADÓ, 2013. Т. 1. С. 196–201.
5. **Галаш Г.** Еволюція концепту *риба* в українській мові від фольклорних текстів до «Фізіолога» // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: зб. наук. праць / наук. ред. Ю. Л. Булаховська. Київ, 2013. Вип. 23. С. 20–28.
6. **Губерначук С.** Трипілля і українська мова. Київ: Фенікс, 2005. 232 с.
7. **Етимологічний** словник літописних географічних назв Південної Русі / І. М. Желсзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак (відп. ред.). Київ: Наук. думка, 1985. 253 с.
8. **Етимологічний** словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1983–2012. Т. 1: А–Г / уклад. Р. В. Болдирев та ін. 1982. 632 с.
9. **Етимологічний** словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1983–2012. Т. 5: Р–Т / уклад. Р. В. Болдирев та ін. 2006. 704 с.
10. **Коломиец В. Т.** Происхождение общеславянских названий рыб: к IX Международному съезду славистов. Киев: Наук. думка, 1983. 159 с.
11. **Космеда Т. А.** Система репрезентованих аксіологічно маркованих смислів: образ-концепт «вода» (на матеріалі словника «Га-

- лицько-руські приповідки») // Одеський лінгвістичний вісник: зб. наук. праць / голов. ред. Н. В. Петлюченко. 2013. Вип. 2. С. 59–72.
12. **Куйбіда В. В.** Історія вивчення народних назв риб // Наукові записки Вінницького педуніверситету: Сер. «Географія». 2011. Вип. 22. С. 89–95.
  13. **Куйбіда В. В.** Становлення, еволюція міфофауни та її взаємозв'язки із зоологічною термінологією. Режим доступу: [https:// www. base.dnsgb.com.ua/](https://www.base.dnsgb.com.ua/)
  14. **Макарець Ю. С.** Концепт 'вода' в українській мовній картині світу (на матеріалі усної народної творчості) // Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство: зб. наук. праць / за ред. П. Е. Герчанівської. 2013. Вип. 1. С. 106–112.
  15. **Мифы народов мира: энциклопедия: в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев.** Москва: Сов. энцикл., 1988. Т. 2. 719 с.
  16. **Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур.** Запоріжжя; Кривий Ріг: ТОВ «ЛППС» ЛТД, 2010. 480 с.
  17. **Потебня Ал. Аф.** О нѣкоторыхъ символахъ въ славянской народной поэзіи. 2-е издание. Харьковъ: Изданіе М. В. Потебня, 1914. 243 с.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Губерначук С. С.** Українсько-санскритські спорідненості (вибіркове представлення). Київ: Фенікс, 2014. 140 с.
2. **Добролюжа Г.** Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир: Волинь, 2003. 160 с.
3. **Етнографічний збірник.** Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1901. Т. X. Вип. I. (А–Відати). VIII + 202 с.
4. **Історичний словник українського язика: у 2 ч. / за ред. проф. Е. Тимченка.** Харків; Київ, 1930–1932. Т. I. 528 с.; Т. I (Зощит II). С. 529–947.
5. **Кірілкова Н. В.** Словник волинських фразеологізмів. Острог; Рівне: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2013. 192 с.
6. **Корзонюк М. М.** Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: зб. наук. праць / редкол.: І. Г. Матвіяс та ін. Київ: Наук. думка, 1987. С. 62–267.
7. **Мацюк З.** Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 476 с.

8. **Російсько-український** словник сталих виразів / уклад. І. О. Вирган, М. М. Пилинська; за ред. М. Ф. Наконечного. Харків: Прапор, 2000. 864 с.
9. **Словник** буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
10. **Словник** української мови: в 11 т. / редкол.: Білодід І. К. (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 2: Г–Ж. 1971. 552 с.
11. **Словник** української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. / відп. ред. Д. Гринчишин. Львів, 1994–2006. Вип. 3: Б–В (Богъ – весьной) / уклад. М. Онишкевич, Р. Осташ, Л. Полюга, О. Федик, М. Чікало. 1996. 252 с.
12. **Ужченко В. Д.**, Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. 5-е вид., перероб. і доп. Луганськ: Альма-матер, 2005. 348 с.
13. **Українські** приказки, прислів'я і таке інше / уклад. М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 768 с.
14. **Українсько-російський** і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. Київ: Рад. школа, 1991. 400 с.
15. **Фауна** України: у 40 т. Київ: Наук. думка, 1983. Т. 8: Риби / Ю. В. Мовчан, А. І. Смірнов. Вип. 2 (коропові). Ч. 2. 360 с.

Надійшла до редколегії 29.06.2017